

אינ-ברירה מבורכת

ישראל אלדד

מי שטבע לגבי מלחמת של"ג את המטבע "מלחמת יש ברירה", היו לו כמובן מיטב הכוונות להשתחרר מאותו מעגל ארור של כל מלחמותינו כשגבנו לחוץ אל קיר הכפייה, בהגנה על עצם הקיום, שאין חדלים לספנו. הרי לאויבינו כל האופציות, כל הברירות בידיהם, כולל זו הצינית ביותר, חסרת התקדים בתולדות עמים ומלחמות, לקבל את הכול בחזרה בהסכמי "שלום" (במרכאות כפולות ומכופלות), אם נכשלו במלחמות ההתקפה להשמדתנו. יש גם יתרונות מסוימים למלחמת אינ-ברירה, גם אילו צים הם לפעמים לברכה. ואם במלחמות מדובר, וכי יש מי שיברך על כך ששיחרור ירושלים נכפה עלינו ממש על-ידי חוסיין, שלא שעה להפצרותינו? זו אמנם לחרפה לנו, אך גם לברכה. גם יאוש לפעמים מחולל תוצאות טובות יותר מאשר... התקווה. פאראדוקס, אך בדברים הבאים ניתקל בפאראדוקסים נוספים. אינ-ברירה מוסיפה כוח, ברירות רבות עלולות לרופף. משל אסכולסטי מימי הביניים משתמש בדיון על הבחירה החופשית בחמור הניצב בין שתי ערימות שעורה במרחק שווה ובריש שווה, ומחוסר היכולת להכריע לאיזו מהן לגשת — מת מרעב.

ודאי שהמשכה הבלתי-צפוי של מלחמת לבנון והכישלון בקיצה (והיום הכישלון גלוי ואין טעם להסתירו או לצובעו, ויהיו האשמים אשר יהיו, מחוץ או מבית), מכביד על הגדרתה כמלחמת ברירה, ומי שמתייסר עליה, ודאי גם מצער לא מעט שהציבה כברירה ולא כפויה, וברצון היה מוציא מטבע-לשון זו מן המחזור ולוא גם כדי ליטול מידי יריבים-עד-שונאים-מסקלים אחת מאבני הסקילה. לגבי מלחמת אינ-ברירה לפחות אין המצפון מייסר. אלא מאי? לא תמיד פשוט כל כך להוכיח את האינ-ברירה...

האינ-ברירה של מלחמה, והיא הטראגית ביותר, היא כמובן מלחמת-העולם השנייה, וזאת בניגוד בולט — מבחינתנו ודאי — למלחמת-העולם הראשונה, בה עצם הבחירה בין מדינות המרכז לבין מדינות הברית, יש לה חלק-מה בהישג שבהצהרת באלפור. לא כן במלחמת היטלר, בה יכלו המעצמות לזלזל בנו ואף להפקירנו. מצב מייאש זה כברירה — כפי שניסה אברהם שטרן — בין הצורר הגרמני לאויב הבריטי, הוא שהביאו לידי הרעיון לנסות ולפרוץ מיכלאה זו, לנסות דבר אל "הצורר" — וכמובן לשווא ובמחיר דמו, ובעיני רבים גם במחיר שמו. ניסוחו של בן-גוריון: ניאבק בספר הלבן כאילו לא היתה מלחמה בהיטלר ונילחם בהיטלר כאילו לא היה ספר לבן, ניסוח "חזק" היה, ורק בלתי-אפשרי לביצוע. ז'בוטינסקי הכריע בלא היסוסים: האינ-ברירה היא ברירתנו: כולנו נגד היטלר, כמובן במאמץ לעשות זאת במסגרת צבא עברי וכו'. וצבא לא קם, בקושי בריגדה לקראת הסוף, והאויב הבריטי מעולם לא היה אכזרי כל כך כבימי אינ-ברירה איומה זו לנו: ממש שותף להשמדה. אינ-ברירה זו שבמצבנו איפשרה לו להטביע ספינות הצלה, לחסום כל דרך הצלה. על רקע זה יש לראות את החגיגות המשותפות שחוגגים אצלנו את מלאות ארבעים השנה לניצחון על גרמניה. ודאי שניצחוננו של היטלר, חלילה, משמעותו היתה כיליון לעם היהודי, מבלי שיהווה כיליון לשאר האומות המנוצחות, אך

הניצחון על היטלר לא חפף כלל את ניצחון ישראל. זה הושג במלחמה נפרדת נגד המעצמה שהיתה בעלת-ברית שלא מרצון למלחמה בהיטלר, אך היתה משתפת פעולה עם היטלר במלחמתו בנו.

דבר זה אין-ערוך לחשיבותו, ועלינו להעמיק ולהבינו. מה שמסמלו יותר מכול בשעה זו, בה דברים אלה נכתבים, הוא סירובו של רייגן, נשיא ארצות-הברית, והוא באמת ידיד ישראל, לבקר בדאכאו בעת ביקורו בגרמניה לרגל חגיגות אלה. יש כאן סמל להפרדה בין השניים, בין המלחמה בגרמניה לבין מלחמת הנאצים ביהודים. וייתכן שאין האסון גדול כל כך. מן הראוי לנו ולבנינו להבין סוף-סוף, שאין זהות בין מה שנחשב כגואל לגבי העולם לבין מה שנדרש לגאולתנו. הסיפור חוזר ונשנה בצורות שונות אולי מימי אותו "משיח" ראשון, גואל העולם, ישו, שמתוכנו יצא, "יצא" תרתי משמע, נולד מרחמנו ונטש אותנו, על כל פנים תורת הגאולה שלו בידי תלמידיו. הגואל הנוצרי ש"גאל" את העולם, את האדם, לגבינו לא גואל היה. אחר כך חוזר החיזיון ונשנה: מהפיכה צרפתית-ליבראלית, מהפיכה רוסית-קומוניסטית. אדרבא, כמעט שניתן להוכיח שגואלי העולם היו תמיד מתנגדי גאולת ישראל. הברירה העולמית באה לפרק את הברירה היהודית, תחילה לפרק את עצמותנו, אחר כך גם את עצמותינו.

★

לכאורה בחרנו מרצוננו ביחוד זה. נעשה ונשמע — קיבלנו על עצמנו. אך גם זה, ככל האשלייה שבבחירה החופשית, הובן לאחר מכן על-ידי חז"ל ככפוי. "כפה עליהם הר כגיגית, מקבלים אתם תורת, מוטב, ולא — מוריד אני עליכם את ההר. פה תהיה קבורתכם". אוראז נענו כולם בוולונטאריות נלהבת, "מרצון חופשי" לחלוטין ואמרו: "נעשה ונשמע". יש ניסיון לראות סימטריה ב"בחירה" זו — מה הוא "בחר בנו מכל העמים", אף אנחנו בחרנו בו מכל האלים. ניסיון שכזה כמו נעשה בפסוק: "את ה' האֱמַרְתָּ היום להיות לך לאלהים... וה' האֱמַרְךָ היום להיות לו לעם סגולה" (דברים כ"ו). וזה מונח גם ביסוד הברית בין העם ואלהיו, וברית מחייבת את שני הצדדים... ועל דרך הפאראדוקס ניתן כמעט לומר שדווקא ה"נישואים" של עם ישראל עם אלהי ישראל (לשון: "וארשתיך לי לעולם"), הם נישואים... קאתוליים. אין גירושין. והרי עשינו בתולדותינו לא מעט, מאז עגל הזהב למחרת מעמד הר סיני ועד דור הכפירה המוחלטת היום: וללא הועיל. כנראה גם היום ללא הועיל. משמע: הבחירה החופשית שניתנה לנו, איננה אלא מדומה. יחידים יכולים לברוח. הקולקטיב — לא. לקללה או לברכה, בין כה ובין כה: עובדה קיומית שלנו.

★

מכאן שאין זה מלבב ביותר לתפוש את האין-ברירה. המהות האנושית בנו כמו מתקוממת נגד הֶטְרִמיניזם. וכי מהו מושג צלם אלהים באדם — זה כתר תפישותינו — אם לא כוח-הבחירה? אין בכוחה של השמש, אין בכוחו של המיקרו ולא של המקרו לפעול על פי ברירה. לא כן האדם. ואף-על-פי כן —

אף-על-פי כן נסה להסתכל אחורנית על כל מהלך חיך, ותלמד לדעת: אשלייה. הברירה — אשלייה. והבל הוא לומר: היום הייתי עושה אחרת. מדוע הבל? כי אילו היית שוב באותו מצב ממש, משמע גם במצב תודעתי זה ממש ובמיבנה אופי זה ממש, היית פועל בדיוק כפי שפעלת. אילו ידעת אז מה שאתה יודע היום, לא היית אתה — בדיוק אותו "אתה". היית אחר. ומי שניסח — ור' עקיבא ניסח — בתמציתיות שכזאת: "הכול צפוי והרשות נתונה", לא

עבר את הפאראדוקס של ידיעת אלהים מוחלטת שאיננה סותרת את בחירתך החופשית. הוא רק ניסח ניסוח פאראדוקסאלי את הפאראדוקס הקיים.

מה נאמר, איפוא? — והרי אנחנו דנים פה לא בבעיית אותו חמור, כי אם בבעיית קולקטיב הרושם לפניו היסטורית את הנסיונות שלו, ויכול לחייב ללמוד לקח, כלומר להוסיף למוטיבאציות של עשייתו את הניסיון שנצטבר ועל פיו להכריע. ועל כן החמורה שבתוכחות הנבואה היא: מוסר לא לקחו. לשם כך ניתנה לו לאדם הדעת, ומחירה רב היה לכאורה: גירוש מגן עדן.

★

מעניין ביותר מבחינה זו של ברירה-לכאורה, שבראיה אתורנית היא בגדר אין-ברירה — הוא הסיפור האנושי-אלוהי ב... נחש הקדמון ולא-כל-כך קדמון. מה מתרחש שם? הנחש מביא את האשה לאכול, למרות האיסור, מפרי עץ הדעת (הדעה!). ושוב-אגב, הבדל תפישה בין מקרא לחז"ל. במקרא יש פיתוי בלבד — משמע, עניין רצוני. חז"ל אומרים: הוא, הנחש, דחף אותה, משמע כמעט כפייה (כמו מתן תורה!). הנצרות הפכה זאת כידוע לחטא הקדמון. לדידנו אין הדבר חמור כל כך! וכי מהו אדם לא הדעת? כמוהו כחיה, ככל יצור בטבע בקיום של חוסר ברירה, שהרי באין דעת ודאי שאין ברירה. שפינוזה אומר, שאילו לאָבן הנופלת היתה תודעה, היא היתה מדמה שהיא נופלת מרצונה החופשי. שופנהאואר מוסיף — ספק ברצינות, ספק באירוניה: והיא — האבן — היתה צודקת!

עכשיו בוא וקבע: אדם ש"חטא" ואכל מעץ הדעת, מתוך ברירה פעל או שמא בראייה-שביעבד באין-ברירה פעל, כי ברצון אלהים פעל, ואלהים רצה שאדם יאכל מעץ הדעת ויהיה בעל בחירה, ולא יישאר לעד בגן עדן (של שוטים?). מה "רע" באמת ומה "טוב", מה "שרירותי" ומה "כורח" — רק מרחוק ניתן לאבחנה ולהערכה. מי שרואה כאידיאל חיי אותו אדם בגן העדן, הנהנה מפירות הנושרים מן העצים, מ"חיים" ללא זיעה ואולי גם ללא יצר כלשהו — נטל מהאדם, מהאנושות יחד עם ה"חטא" גם טעם קיומו, אולי את עצם צלם האלהים שבו, עצם השאיפה, ולוא השאיפה "לתקן" את מה שפגם. מה שהיה סובייקטיביות בגדר חטא, נעשה אובייקטיביות בגדר מילוי יעוד. מרד יוצר.

★

גם הציונות שייכת, בראייה מעמיקה, למערכת פאראדוקסאלית-דיאלקטית שכזאת שבין ברירה לאין-ברירה.

היהדות היתה שרויה במין גן עדן שכזה מבחינה רוחנית, נפשית, אמונתית, על פי ההיתר והאיסור... בהקפאה. גיהנום מבחינה פיזית, מחסור מבחינה מוסרית — כי בגלות, כך לפי ה"צו", כמו שכתוב, לא לדחוק את הקץ, אין-ברירה שנגזרה משמים. אם זה גן עדן של שוטים, אני מתחיל להבין, למה נבראו עקרבים או נחשים.

למחשבה ולמעשה הלאומיים-ממלכתיים — והרי בהם אנו עוסקים ולא בבעיות פילוסופיות לשמן — מאלף הוא מעשה גדעון. כאשר מלאך אלהים מברכהו ברכה תקנית-נימוסית-שגרתית: "ה' עמך גיבור החיל", גדעון שובר את הנימוס, את לשון הברכה המקובלת, גם את חובת ה"דת" וה"אמונה" ומשיב כנגד המליצה: "ויש ה' עמנו? ולמה מצאתנו כל זאת... עתה נטשנו ה' ויתננו ביד מדיין!" את "סימן הקריאה", כמובן, הוספתי אני. במקרא אין סימני שאלה וסימני קריאה, הם מיותרים שם, הם משתמעים מעצמם, לפעמים בזעקת כאב כמו כאן,

כמו זעקת המרד נגד שמיים מפי המורדים בימינו, מרי הסופרים-הכואבים, מרי י. ח. ברנר, למשל. ויש ה' עמנו — אז, בימינו — אין ה' עמנו, אין אלהים בכלל. כי למה מצאתנו כל זאת? המציאות שלנו — לפני ה"שואה", ואין צריך לומר בימיה ואחריה — איננה מאשרת את מציאותו בתוכנו. ערעורו של גדעון על ברכת המלאך נשמעת כדברי יהודה הלוי על התפילות בימיו: כ"צפצוף הזרזיר", לא רציני.

ואז באה התשובה המפתיעה והמופלאה של המלאך, לא שום גידוף ולא שום תוכחת מוסר "מטעם" על חוצפת הפקפוק, על הקיטרוג כלפי שמיא, כי אם אדרבה, "יישר כוח" גדול: "לך בכוחך זה והושעת את ישראל". בכוח המרדנות שלך, בכוח שבירת השיגרה והנימוסין. ואלה תולדות הציונות.

מלכתחילה מרד מתוך ברירה, והברירות אז רבות: שמרנות אורתודופסית מחכה למשיח שירד מענני שמיא, ריפורמות דתיות למיניהן להקלת הדת והחיים, חומרנות סתם בגן העדן האמריקאי שנפתח, סוציאליזמים למיניהם. רק בדיעבד יתברר: המרד הציוני היה באין ברירה, או לשון אחר: הברירה האחת (אם אין פאראדוקס לשוני בצירוף זה). שימו לב, גדעון גיבורנו (פשוטו כמשמעו: גיבורנו!) שואל: "ואיה כל נפלאותיו אשר סיפרו לנו אבותינו, לאמר: הלא ממצרים העלנו ה'". אין ניסים עוד. הנס בדינו. שאי ציונה נס ודגל.

באין ברירה. יש לא ברירה משמיים. אלא אם כן...

אלא אם כן נשוב ונראה גם את סיפור גן העדן כתחבולה שמיימית: הנחש הוא המלאך ה"מרמה" את האדם לזכות בדעת ו"להיגרש" מגן עדן של שוטים.

ואם נחון היה ה"חטא" כדי להגיע לדעת, כדי לצאת אל חיי עבודה, הרי ה"ברירה" הציונית היתה בגדר "אין-ברירה", כדי לצאת מגן עדן רע של נצח הגלות, גן עדן של שוטים אמאנסיפציוניים וסוציאליסטיים, גן עדן של תום נפשי שסופו גיהנום של אושוויץ.

הברירה הציונית, שהיתה ברירה לא נורמאלית, כי חסרת תקדים בהיסטוריה הטבעית של עמים: עצם השיבה לארץ, ללשון, גם ל"זיעת אפיך", ודרך המרידה הנגלית ביהדות המסורתית, הברירה הציונית הזאת על כל זרמיה שבימין ובשמאל, לעבודה חלוצית ולמלחמת מחתרת, לא במקרה עלתה בעת ובעונה אחת כשבגן העדן המתקדם של תרבות המערב עלתה תורת... "הברירה הטבעית" מבית ספרו של דארווין. ומה היטיב לתאר ניגוד זה שבין אדם ממוצא הקוף לבין אדם בצלם אלהים, אורי צבי גרינברג:

אנחנו לימדנו עולם: אבינו הקדמון הוא אדם

בצלם דמות תבניתו של אלהים... ואולם

בגויים קם מורה ולימדם: אבי האדם היה קוף —

כנתעונו מגן-עדן-מקדם בתזון אלי יער בו גוב

לא נצרות ירושלמית... חיית בר!

הנה נראהו — את הגוי: אירופה יער: שליט הקוף.

את היער הזה עלינו לעקוף

עם אברהם יצחק ויעקב.

"הברירה הטבעית" במוכן זה, במוכן גזעני-ביולוגי ממש, הטומאה ב"טהרתה", באה ללמדנו אחרי מאה שנה של ברירה אמאנסיפציונית (איזה ניצחון היה זה: ליהודי זכות בחירה בארץ הגויים, גם בגרמניה! גם ברוסיה! הללו-צאר!), של התפרקות מהר סיני ה"כפוי" עלינו

כגיגית, פטורים מסכנת יציאת מצרים שגם היא בחוזק יד ולא על פי החלטת רוב גולי מצרים, כדי להוכיח לנו בשישה מיליון הוכחות את האין-ברירה היהודית. הציונות באה — וזה היה יופיו של הרצל — להקדים רפואה למכה. הציונות תבעה להפוך את דגל הכורח היהודי לרצון יהודי, בבחינת "נישא בגאון את הדגל, את המנורה", לפני שניאלץ "לשאת בגאון את... הטלאי הצהוב", כפי שנתנסח — ואותה שעה טוב היה — בשבועון הציוני הבופריאני בגרמניה הנאצית. כנתעינו מגן-עדן-של-שוטים בעזרת עקרבים. הרצל לא חיכה לחוקי נירנברג. ז'בוטינסקי גם הוא לא, שהרי ניסח את האבחנה בין "אנטישמיות של דברים" ל"אנטישמיות של אנשים", משמע בין ה"אין-ברירה" של גלות, גורל גלותי וגאולה ממנה, לבין "ברירה" מדומה, בין רשעים סובייקטיביים, מטורפים יוצאי דופן, לבין "חסידי אומות העולם", מלכי חסד, נאורים והומניטריים שבצילם או באורם נמשך. אין-ברירות אמרו אבות הציונות הקלאסית אלא האחת: הפיכת הכורח האובייקטיבי לרצון סובייקטיבי, או בלשון חז"ל ל"שיר השירים" (הדברים נכתבים בימי חג הפסח): "יפה כתרצה", כנסת ישראל יפה כשהיא רוצה. ובלשון פילוסוף גויי מורד גדול, ניטשה: AMOR FATI, אהבת הגורל. אלא מה שקרוי בלשונו של מעריץ תרבות קלאסית זה גורל, קרוי בעברית מזל, שעליו נאמר "אין מזל לישראל". אין ישראל נתון לגורל ("פור" איננה מלה עברית ופורים הוא באמת זר לרוח ישראל), כי אם לרצון אלהים ובחירתו מדעת. מדעת ומרצון? ברור. אך-על-פי כן למה נראה, שכביכול גם לו אין ברירה עוד? זה לא "נראה", זה באמת כך.

הנאמר לגבי ציונות ועם ישראל כוחו יפה, ממילא, גם לגבי ציון וארץ-ישראל. ארץ זו שהובטחה לאבות חוזרת ונתבעת בשם "השבועה שנשבעת לאבותינו", והיא מעניינת ביותר. אלהים, כביכול, נשבע, וזה אקט של בחירה, כמובן, שהרי אין מי שכפה עליו שבועה זו, כמתחייב ממושגו, אך מהרגע שנשבע — אין לו ברירה עוד. כשם שאין אנחנו מצליחים להתפרק מעול יהדות, להתנצר קולקטיווית, להתאסלם קולקטיווית, להתמרפסס קולקטיווית (אלא אם כן כיחידים או כאנוסים בברה"מ כמו בספרד), כשם שאין אנחנו מצליחים למצוא תחליפים ארגוניים, בירוביג'אניים, אוגאנדיסטיים, טריטוריאליסטיים למיניהם, ומכל הניסויים חוזרים שוב ושוב ובהכרח וברצון כאחת — ציונה, כן אין הקב"ה יכול להשתחרר מהתחייבותו, גם כשאנחנו איננו נמנעים מלהכעיסו מאז עגל זהב ומרגלים ועד לכפירה ה"מוחלטת" וה"סופית" שבימינו כחילוניים. לכאורה עשינו רבות ב-200 השנים האחרונות כדי לספק לו תירוצים מצוינים להשתחרר מעול השבועה שנשבע לאבותינו. אין הוא חייב לנו עוד כלום, כביכול, וכשרוב עם מכריז בקולי קולות: אין אלהים, ממילא הוא מכריז שאין תוקף לתרבות בת אלפי השנים שנבעה מהאמונה באותו אלהים. למה באמת לא איזו אוגנדה או כל ברירה אחרת על כדור הארץ (אתם זוכרים את הצעתו הריטורית של ז'בוטינסקי — ובשעתו רגזנו עליה — בפני ועדה מלכותית אחת: "אדרבא, קחו ג'ובוס וגלגלו אותו אם תמצאו ארץ תחליף לארץ-ישראל, ותיווכחו לדעת שאין ברירה")? כל כך הרבה צרים וצרות כאן, גם לא אוצרות טבע, ארץ קשה גיאופוליטית, דמוגראפית — למה לא למצוא ברירה?

הרי אין אנחנו קאתוליים חלילה! וכיהודים — אין איסור להתגרש, לרדת משמיים, לרדת מארץ, או משניהם. יש ברירה! יש ברירות!

והנה: לא כן, כלשון העברית היפה והתמציתית: לא, כן. התשובה הקצרה: לא. הנימוק: כן, בדומה לתשובה הז'בוטינסקאית היפה כשנשאל "למה עברית?" חיכך וחיכך בדעתו הרחבה והחריפה ולא מצא שום "היגיון", אך גם לא שום ברירה והשיב: למה? ככה. משמע גם לגבי הלשון העברית: כל ברירה אחרת — מדומה. יש אין-ברירה קדושה. והרי הרצל, למשל,

ש"פנטזיור" היה, לא האמין באפשרות של העברית כלשון דיבור! ויש אומרים — הפרגמטיסטים העקרוניים, שגם העברית נבחרה מאין-ברירה, כגשר אפשרי יחיד בין עדות שונות מגלויות שונות דוברי שפות שונות, המוצא: עברית. וגם זאת רציונאליזציה רדודה. אין-הברירה שבעברית גם היא פנימית ומן העומק ולא על דרך השכלון והייעול.

★

לגבי פרטים, אם באדם כפרט, אם בפרטי מהלכים שונים, אף בהיסטוריה ישנן "ברירות". נדמה לי — ואני בור במדעי הטבע — שדווקא המדע המודרני קצת מסתייג מִפְּרִמִּיזִם מוחלט, על כל פנים מניח מידה מסוימת של "חופש" או "מקוריות" במיקרו, אך לא במיקרו, ואם כך במדעי טבע, בעולמו של אדם לא כל שכן. במהלכים היסטוריים רחבים אין סטיות רבות אפשריות, כמעט כמו בתחבורה מודרנית. עלית לכביש ראשי, לא במהרה ולא בקלות תוכל לסטות ממנו, אלא אם כן מסתכנים או נוסעים באור אדום...

ואילו זו המשמעות של המונח העברי הקדום "דרך המלך", ובלשנים ודאי יודעים מה מקורו של מונח זה בלשוננו. האם אין מונח זה יפה לדרך בה הובילנו למלכות דוד מלכנו, דרך שנכבשה ונסללה בדם וביזע וברוח ובנפש ובהגות ובשירה ובתפילה ובהלכה ובאגדה ובנאמנות ובכיסופים ובנסיונות-גם-כושלים. וכל אימת שניסינו לרדת ממהלך גדול זה, נדרסנו, נתרסקנו. ניסינו להתבולל בגויים, להיות קוסמופוליטיים, גואלי עולם, ניסינו לבגוד באמונת אבות ובארץ אבות. ניסינו בלי ציון, בסוציאליזם, בכורגניזם או גם בהמשך הציפייה הפאסיבית למשיח מענני שמיא, ניסינו בדרך הוויתורים למען השלום עם ערב, ניסינו להסתפק בקמצוץ ארץ משתי גדות הקישון והירקון, ניסינו אף בלי ירושלים ובלי יהודה ושומרון — ולמען השלום, הן רוצים לשוב ולנסות זאת, אף כי כבר נוסה ונכשל!

הכול ללא הועיל. לא ניתן לנו להמשיך באחת הברירות ההן. אכן, למדנו ובמחיר רב למדנו: קשה להיות יהודי, קשה להיות ציוני (מטעמי חוץ ופנים, בעטיים של גויים ועוד יותר בעטיים של יהודים), קשה להיות יהודי ציוני בארץ-ישראל שלמה.

והנה למדנו גם זאת: לא קשה יותר, כי אם ממש בלתי-אפשרי שלא להיות יהודי, שלא להיות ציוני, שלא להיות ארצישראלי בשלמות. אין דרך אחרת מזו בה אנו הולכים — או בה מוליכים אותנו כוחות גבוהים ועמוקים. יש ואנו כושלים בה ושוב קמים או מוקמים על-ידי כוחות אלה. זה כפוי עלינו אם משמיים, אם מארץ, אם משניהם כאחת. כורח ורצון, ברירה ואין-ברירה כרוכים יחד, כורכים אותנו יחד ללא מוצא. ולמה מוצא? למה לא דרך המלך היהודית, הציונית, הארצישראלית הזאת? מה טוב מזה, מה יפה מזה?

ברוכה תהי לנו אין-ברירה זו. אנו בוחרים כך מרצון ומאהבה וגם גאוה רבה.